

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД

**“Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського”**

кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності

МАТЕРІАЛИ

**V Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених
“КОНЦЕПТИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО
СУСПІЛЬСТВА”**

(Одеса, 25-26 травня 2023 року)

Одеса -2023

УДК: 1:403:316.6(08)

К 65 Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства //
Матеріали V Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства» (Одеса, 25-26 травня 2023 р.) 175 с.

Рецензенти:

Єременко Олександр Михайлович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія»

Пальчинська Мар'яна Вікторівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри психології, педагогіки та лінгводидактики Державного університету інтелектуальних технологій і зв'язку

Збірник матеріалів V Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства» вміщує матеріали, які досліджують соціокультурні засади трансформацій ціннісної сфери життєдіяльності суспільства, аналізують соціокультурні трансформації молодіжного соціуму, показують соціокультурні трансформації освітнього середовища та розкривають проблемні моменти культури бізнесу в умовах соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства, а також розглядають синергетику як самоорганізаційну систему у суспільстві, що трансформується. Рекомендовано для науковців, педагогів, докторантів, аспірантів, студентів.

Ухвалено до друку та розповсюдження мережею інтернет вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Єременко Олександр Михайлович, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія»

ІСТОРІЯ ЯК ДОЛЯ І ЯК ПРОЕКТ

Спонуванням до написання цієї статті було висловлювання В. Путіна: «Росія – це не проект, а доля» [1]. Ми далекі від того, щоб приписувати військовому злочинцю Путіну здатність до філософування. Але в цьому висловлюванні приховується глибокий метафізичний смисл. В даному випадку у президента Росії вимовилось більше, ніж він передбачав.

Метою нашої статті буде аналіз суттєвої відмінності розуміння історії як долі і як проекту, а також обґрунтування наслідків, які витікають з цієї відмінності для нас як акторів та інсайдерів історичного процесу. Методологічною базою дослідження будуть головним чином філософсько-історичні ідеї Р. Козеллека.

Міфологема, а потім філософема долі є однією з найбільш суттєвих для розуміння історії як на макрорівні, так і на мікрорівні повсякденного життя пересічної людини.

В давньогрецькій міфології долю уособлювали широковідомі фігури Мойр. Семантичне поле слова μοῖρα пов'язане з «частиною», «жеребом» (Лакесис витягує жереб при народженні людини); з «ниткою» (Клото тягне нитку життя). Мойри, так само як і споріднена ним Ананке (необхідність), зв'язують все суще свого роду кайданами [2, с. 367-368]. Дещо пізніше Мойри, як і синонімічні їм Парки, з прядильниць стають письменницями: вони пишуть, отже на табличці чи сувії тобі наказані знаки, яких ти не можеш уникнути – ці знаки сповіщають оракули. Книга долі стає дуже поширеним образом в європейській культурі [2, с. 366].

Отже, доля є зовнішня об'єктивна сила, яка зв'язує, міцно тримає, наказує і примушує.

Також доля пов'язана з циклічністю. Концепт ἀνάγκη асоціюється з замкненим колом, з мотузками, кільцями і стрічками, які, наче Стікс або Океан оточують усе суще. Цей колоподібний рух передбачає повернення речей до власної завершеності [2, с. 368-369].

Досить знаменним виявляється зв'язок долі зі смертю. Одна з мойр – Атропос перерізає нитку життя кожної людини. Інколи доля позначалась словом κηρ (кер), яке означало «смерть», «руйнування» [2, с. 362]. Семантика мойри як частини, жереба пов'язується з семантичним полем слів, які означали жертву. В цьому плані доля «наздоганяє», «неочікувано спостигає» людину [2, с. 364]. Зв'язок зі смертю підкреслює невблаганність долі. Від долі не сховаєшся, що б ти не робив, як би не хитрував, - доля наздожене тебе і переріже нитку твого життя.

Отже, якщо підсумувати, отримаємо: *доля є зовнішня, об'єктивна, невблаганна сила, яка надає людині її жереб, зв'язує людину непорушними узами та визначає її смерть; цю силу неможливо ані змінити, ані подолати.*

Тепер, якщо ми погодимось, що доля панує не тільки над окремими людьми, а і над народами та країнами, ми зможемо дещо розшифрувати світогляд Путіна. Історичний шлях Росії визначає зовнішня сила, яка є невідвратною і невблаганною. Їй випав певний жереб у багатоманітні шляхів світової історії. Цей жереб наказаний Росії на віки, вона не може змінити або позбавитись його. Вона повинна йти накресленим на віки шляхом. Ця накресленість виводить Росію з-поза будь-яких моральних оцінок: що б не робила Росія на своєму історичному шляху, вона від самого початку і назавжди права, бо така їй випала доля.

Не зовсім ясно: чи усі країни мають власну долю, чи деякі, чи тільки Росія? Путін говорить: «Росія – це не проект, а доля». Тим самим він певним чином протиставляє Росію іншим країнам. Можуть бути країни-проекти. Але не такою є Росія – країна-доля: «У ней особенная статья, / В Россию можно только верить» (Ф. Тютчев). Чи існують ще, поряд з Росією, країни-долі? Незрозуміло. Можливо існують, а можливо Росія в цьому плані є унікальною.

На перший погляд, доля схожа на Провидіння, але насправді між ними існує суттєва відмінність. Передусім, слід визнати, що концепт Провидіння більш органічний для монотеїзму. Якщо існує багато богів, і кожний з них в тій чи іншій мірі спроможний проявляти свою волю, то Провидіння, строго кажучи, неможливо. Провидіння потребує монотеїстичного світогляду.

Найбільш важлива відмінність Провидіння від долі полягає у його благості. Оскільки монотеїстичний Бог завжди є благим (як правило, всеблагим), то все, що він передбачив для людського роду, і що здійснюється згідно з його всемогутнею волею, є благим, розумним і моральним. Всеволоддя долі дає фаталізм, всеволоддя Провидіння – провіденціалізм. Спільним в цих світоглядах є наявність зовнішньої об'єктивної сили, від якої людині неможливо уникнути і яку неможливо подолати. А різним є те, що доля являється не обов'язково благою силою (для одних благою, для інших злою), а також що вона являється незрозумілою ірраціональною силою. Стоїки намагались раціоналізувати світову необхідність і придати їй моральний характер, але за своєю суттю доля імморальна. Провидіння, навіть якщо воно незрозуміло в тому чи іншому випадку, завжди залишається розумною і моральною силою – адже її виток є благий Господь.

Проективний світогляд протистоїть як фаталістичному, так і провіденціалістському. *Проект за своєю суттю є планування бажаного майбутнього.* Але якщо майбутнє можна планувати, то воно не є передвизначеним. Тим більш, що проект передбачає не тільки планування, а й здійснення подій, які покликані привести до бажаного майбутнього.

Проективне мислення передбачає розуміння людини як вільного суб'єкту подіювання, і воно передбачає невизначеність, не запрограмованість майбутнього. Послідовне проективне мислення повинно відмовитись і від долі, і від Провидіння. Майбутні події не є передвизначеними, строго кажучи, вони взагалі не існують, вони виникають у момент здійснення. Людина зовсім не скута ланцюгом необхідності, якою б та не була: розумною чи нерозумною, моральною чи імморальною. Майбутнє буде таким, яким ми його зробимо. І те ж саме слід визнати відносно країн і народів.

Початком розхитування всемогутності долі слід визнати її переосмислення в образах Тюхе і Фортуни. Спочатку Тюхе синонімічна Мойрам. Але з середини У століття до н. е. тюхе набуває світських конотацій і починає означати неочікуваний випадок. Тюхе – це не передвизначена подія, а подія, яка відбувається *hic et nunc*, подія як шанс [2, с. 366]. Отже, випадок відтісняє долю з першого місця в людському житті.

Латинським еквівалентом богині Тюхе являється Фортуна. Фортуна амбівалентна: вона може означати і випадковість, і необхідність, і щасливий шанс, і нещасний випадок. Основним смислом фортуни зрештою виявляється непередбачувана подія [3, с. 367]. Розхитування долі як невблаганної необхідності тут можна углядіти в тому, що випадок є шансом, яким можна скористатись, а можна не скористатись. Але це передбачає певну свободу вчинку. Якщо все передвизначено, то не може бути ніякої тюхе/фортуни. Шанс є ілюзією: заздалегідь визначено, що ось той скористається щасливим шансом, а ось той – ні. Але тоді будь-який шанс, як і будь-який випадок, за суттю, перестають бути такими.

Отже, фортуна є перехідним моментом від мойри до проекту.

Видатний німецький історик Р. Козеллек переконливо показує, що з ХУІ століття в європейській свідомості почалась справжня революція, яка стала ментальною основою великих соціальних та культурних змін в європейському суспільстві. Коротко суть цієї революції можна сформулювати як *перемогу майбутнього над минулим*. Нова людина вже не озирається на минуле – вона спрямовує свій погляд в майбутнє, якого перестає боятися.

Подієвою основою радикальної зміни свідомості стали релігійні війни епохи Реформації аж до Тридцятирічної війни. По мірі того, як релігійні сили знекровлювали одна одну, на перший план виступали держави як гаранті миру. Релігійні війни перестали бути провісниками Страшного Суду, Священна Римська Імперія втратила есхатологічну функцію [4, с. 30-31].

Держава виборює у церкви монополію на тлумачення майбутнього. Майбутнє перестає бути сферою пророцтв – воно стає сферою прогнозів, які базуються не на Святому Письмі, а на політичному розрахунку [4, с. 32-33].

Наслідком такої зміни сприйняття майбутнього стало відкладання кінця світу у все більш далеке майбутнє. В ХУІ столітті Ніколаус фон Клюс визначив

його датою початок ХУІІІ століття; Меланхтон відсунув його до 2000 року; Боден вважав, що кінець світу настане через 50000 років [4, с. 30-31].

Але виникнення прогностичного мислення не само по собі зламало есхатологічний провіденціалізм. Оскільки вважалося, що нічого принципово нового в історії не може трапитися аж до Кінця Світу (циклічність, незважаючи на фіналістичність християнства, продовжувала залишатись міцною парадигмою розуміння історії), то і прогнози спочатку в значній мірі спирались на зразки минулих подій. На допомогу прийшла філософія прогресу, яка виникла в епоху Просвітництва. Перестають очікувати Кінця Світу, виникає фігура «пророка-філософа», який ґрунтує свої прогнози на вірі в прогрес. «Лише філософія історії остаточно відділила ранню нову добу від її власного минулого й відкрила нашу нову епоху, створивши нове майбутнє» [4, с. 39].

Вчення про останні події обмежувало горизонт очікувань. Цікаво, що есхатологічні очікування не співвідносились з матеріальним світом, вони були спрямовані в потойбіччя. Це робило невразливими пророцтва про кінець світу. «Пророкування, що не здійснилися, могли постійно висуватися знову й знову. Більше того, помилка, яка оголювалася провалом віщування, сприймалася як доказ зростаючої ймовірності того, що наступного разу апокаліптичні передвіщення кінця світу неодмінно збудуться» [4, с. 361].

Важливо підкреслити, що ідея прогресу спрямовується на енергійне перетворення цього, а не потойбічного світу. Таким чином нові очікування відокремлюються від попереднього досвіду [4, с. 364].

Р. Козеллек підкреслює, що просвітники були непримиримими противниками звернення до минулого, вони прагнули подолати минуле, щоб дати дорогу майбутньому [4, с. 68]. Навіть відчуття прискорення часу, яке традиційно вважалося очевидною ознакою Кінця Світу, що наближається, змінює свій сенс. «Прискорення, котре на перших порах було апокаліптичним очікуванням щоразу коротших відрізків часу перед настанням Страшного Суду, трансформувалося – теж із середини ХУІІІ століття – в історичне поняття сподівання» [4, с. 71].

Вражаюча зміна менталітету: жах перед Страшним Судом змінюється надією на краще майбутнє. *Геть минуле – хай живе майбутнє!*

Р. Козеллек розрізняє і в деякій мірі протиставляє простір досвіду і горизонт очікувань як метаісторичні категорії. Досвід – це події минулого, які дійсні в сучасності, вкарбовані в історичній пам'яті [4, с. 355]. Досвід має просторовий вимір, можна очікувати, що він повториться сьогодні і справдиться в майбутньому. Але очікування неможливо таким же чином пережити сьогодні, воно подібно до горизонту [4, с. 356-357]. «Горизонт означає ту лінію, за якою в майбутньому знову відкривається новий простір досвіду, нині ще недоступний погляду» [4, с. 357]. В історії існує напруга між досвідом та очікуванням. Прогноз спирається на досвід, але не зводиться до

нього. «Таким чином, прогноз осмислює й очікування, які неможливо вивести лише із досвіду. Дати прогноз – уже означає змінити ситуацію, з якої він народжується» [4, с. 359].

Коли ми говоримо, що в свідомості людини Нового та Новітнього часу майбутнє перемагає минуле, то це слід розуміти також в тому сенсі, що горизонт очікувань перемагає простір досвіду.

Отже два чинника виявилися вирішальними для зміни світу долі або Провидіння світом прогнозу. По-перше, це втрата церквою монополії на тлумачення майбутнього. По-друге, це відтермінування, а згодом навіть заперечення Кінця Світу і Страшного Суду.

Панування долі проявляється в оракулах, воля Всевишнього відкривається у пророцтвах. Прогностичне мислення спирається на вчення Аристотеля про неможливість істинних суджень про майбутні події.

«Антиподом тодішніх віщувань стало передбачення, що ґрунтується на силі розуму, тобто прогноз» [4, с. 34].

Пророцтва надані раз і назавжди, вони неодмінно здійсняться, бо така воля Бога. Пророки не можуть помиляться, бо їх вустами промовляє Бог. Так само і оракули є істинними а ргіогі, тому що через них віщає наперед визначена Доля. В обох випадках майбутнє запрограмоване, воно не може бути іншим, воно *вже є і завжди є*, про що знає Бог або Мойри.

Прогноз передбачає вірогіднісне майбутнє, яке впливає з сучасної ситуації. Прогностичне мислення передбачає зовсім інше ставлення до плину часу і до людських дій. «Тоді як пророкування виходять за межі досвіду, який піддається розрахунку, прогноз передбачає політичну ситуацію. Він ще й настільки тісно переплітається з нею, що зробити прогноз – означає змінити ситуацію. [...] Прогноз продукує час, з якого і всередині якого він народжується, натомість апокаліптичні пророцтва знищують час, бо живуть завдяки ідеї його кінця» [4, с. 35-36].

Проективне мислення, безумовно, пов'язане з прогностичним, можна сказати, що це дві сторони однієї медалі. Прогноз є основою проекту. Якщо майбутнє не передвизначено, якщо воно залежить від наших дій в сьогодні, то ми можемо не тільки зробити вірогіднісний прогноз розвитку подій, а й розробити проект бажаного розвитку подій, а потім спрямувати зусилля на реалізацію цього проекту. З іншого боку, проект виявляється, так би мовити, цільовою причиною прогнозу. Якщо в нас є проект, нам треба проаналізувати ситуацію, в якій ми знаходимось, і зробити прогноз на майбутнє. І нам треба скоригувати наш проект з прогнозом. В обох випадках передбачається відкритість майбутнього і свобода волі. Для прогностично-проективного мислення майбутнє не передвизначено, його в деякому сенсі не існує, тобто в тому сенсі, що воно залежить від наших дій в сучасному, воно буде таким, яким

ми його створимо. Людина проекту не визнає всевладдя долі, вона не вірить в наявність непорушних кайданів, які, буцім, її сковують.

Величезна прірва існує між державним діячем, який вірить у долю, і діячем, який розробляє прогнози і здійснює проекти. Перший зачарований минулим, яке, буцім, наперед визначило всі його кроки і всі кроки його країни. Другий спрямований в майбутнє, яке він формує на основі раціонального прогнозу.

Якщо Росія – це не проект, а доля, тоді, зрозуміло, «діді воювали». Цілком зрозумілою виявляється зацікавленість Путіна історією, його псевдоісторичні повчання, його нелюдська впертість. Якщо Путін є знаряддям долі, він не може припинити, повернутися, дати задній хід, взагалі раціонально корегувати свої дії. Будь-який сумнів, будь-яке вибачення, каяття, докори совісті стають безглуздими. «Нам передвизначена боротьба із Заходом; нам аргіогі будуть прощені всі вбивства, всі злодіяння, бо така наша доля».

Свого часу я полемізував з Путіним з приводу його відомої статті «Об историческом единстве русских и украинцев» [5]. Я наголошував на небезпеці зловживання історією, зачарування історією. І справа тут не тільки в тому, що Путін маніпулює історією, що він спотворює її заради своїх «доленосних» цілей. Навіть якщо не спотворювати історію, все одно не слід робити її однозначним підґрунтям своїх дій. Можна зловживати навіть адекватним баченням минулих подій.

Немає ніякої невблаганної Ананке. Ніяка Лахесис не витягує з урни буття жереби народів, ніяка Клото не пряде ниті людських доль і ніяка Атропос не тримає напоготові ножиці, щоб перерізати історію людства.

Список використаних джерел

1. Сердцев Д. Александр Проханов: «Меня называли мракобесом». - Режим доступа: <https://nsknews.info/materials/aleksandr-prokhanov-menya-nazyvali-mrakobesom-150441/> .
2. Пуччі П. Доля // Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том 1. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 576 с. – С. 362-369.
3. Сфе Ж. «Фортуна» за доби Ренесансу // Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том 1. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 576 с. – С. 367.
4. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
5. Ерёмєнко А. Злоупотребление историей // 2000. - № 983. – 22.07.2021.